

La desintegració dels mercats de treball a la França del segle XIX

*per Gilles Postel-Vinay**

El fet de subratllar la compartimentació dels mercats de treball a l'Europa dels segles XVIII o XIX és ja clàssic. Tanmateix, els circuits de l'ocupació distaven molt de reduir-se a una juxtaposició de grups locals aïllats. Parcialment aquests circuits descansaven de fet en mobilitats breus o menys breus de curta a llarga distància que teixien tant els vincles d'interdependència d'un lloc amb un altre com entre els diversos tipus d'activitat. Aquest component inestable de l'ocupació era necessari, però podia també provocar desequilibris. En un sistema com aquest, les tensions apareixen sobretot amb motiu de les mobilitats intersectorials, ja que, aleshores, l'agricultura hi entrava en joc. Certament, es tractava de l'activitat majoritària, però era un sector sotmès a fortes irregularitats, tant per raó de les múltiples especialitzacions com per la seva sensibilitat a les variacions climàtiques. L'agricultura antiga es caracteritzava sobretot per les fortes fluctuacions estacionals de la demanda de treball. L'ocupació variava segons l'atzar de les bones collites i les males collites, però també ho feia en l'espai, segons el lloc que en cada regió ocupaven activitats tan discontinües com ara el conreu dels cereals i el de la vinya.¹ En l'espai d'aquest article examinarem les conseqüències que una situació com l'esmentada tingué en el funcionament dels mercats de treball durant el segle XIX a partir del cas francès. D'altra banda, el cas francès és un exemple pertinent en la mesura en què presenta, amb una forma particularment acusada, una situació àmpliament comuna als països amb economies que es van diversificar tot conservant un sector agrícola encara majoritari.

La dificultat d'una anàlisi d'aquest tipus rau en el fet que moltes de les categories familiars a la història econòmica són aquí poc adients. Aquest és el cas dels treballs sobre l'ocupació per sectors que han sortit de les recerques sobre la compatibilitat respectiva. Es tracta de treballs que, de fet, són insuficients o, fins i tot, enganyosos, ja que postulen una divisió ben marcada entre l'agricultura i la indústria. Si, tot i les inevitables incerteses, han arribat a establir, amb prou precisió, l'evolució a llarg termini de la producció, de la població i de la composició sectorial del producte, les informacions que proporcionen sobre el treball continuen plantejant les més greus dificultats d'interpretació, sobretot

* INRA, París

1. R. BAEHREL, *Une croissance. La Basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789* (París, Ed. de l'EHESS, 1988²), ps. 381-388.

quan l'anàlisi intenta remuntar-se més lluny en el temps. En el cas del segle XIX francès, per exemple, deduir el treball a partir de la distribució de les activitats donada pels censos esdevé una operació delicada. En fonts com aquestes, els estadístics suposaven que qualsevol que aparegués com a treballador agrícola (o industrial) ocupava la mateixa ocupació durant tot l'any, quan sovint les activitats industrials i les agrícoles, en certa mesura, es continuaven encavallant. El treball a temps complet era tan lluny de ser la regla que la importància de les feines temporals amenaça de fer problemàtica qualsevol avaluació de l'ocupació (i de la productivitat) sectorialment, si no es tenen en compte les mobilitats de la força de treball, en particular aquelles que hi ha entre l'agricultura i la indústria, les quals restaren massives si més no durant els dos primers terços del segle XIX. En aquest article proposem d'analitzar en aquest sentit alhora l'antiga situació i l'emergent durant les darreres dècades del segle que constitueixen l'objecte mateix d'aquest col·loqui.

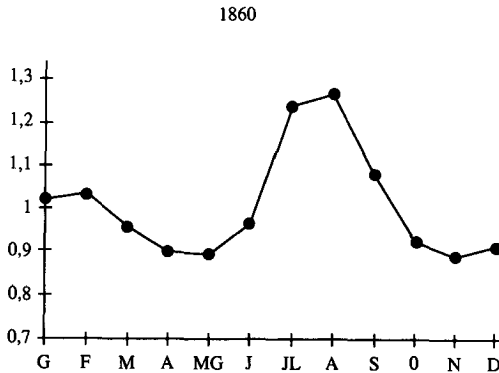
I. *L'antiga estructura dels mercats de treball*

D'acord amb les múltiples notacions dels contemporanis, els jornalers agrícoles tenien ocupació al voltant de 200 dies l'any durant el segle XVIII, i amb prou feines gaire més durant la primera meitat del segle XIX. Fins i tot si només es tracta d'avaluacions, «segons els experts», proporcionen si més no un ordre de magnitud. D'altra banda, així ho confirma el desenvolupament progressiu de l'estadística administrativa. Les grans enquestes per sectors que es multipliquen durant la meitat del segle també permeten establir mitjanes nacionals força fiables. Al voltant del 1860 els obrers haurien tingut una ocupació de 224 dies l'any a l'agricultura i de 254 dies a la indústria. Si acceptem que un treball a temps complet corresponia gairebé a 300 dies, d'aquestes xifres fàcilment es poden deduir les taxes d'atur anuals per sectors. Això seria com suposar l'absència de tota mobilitat intersectorial i és força sabut l'error d'una hipòtesi com aquesta. Durant els segles molts d'aquells que treballaven a les granges tenien ocupada una part del temps en la indústria rural. Inversament, molts emigraven temporalment als camps per efectuar-hi les grans labors, quan de manera habitual exercien altres activitats —al camp; fins i tot també a ciutat. En diversos moments de l'any l'agricultura gaudia de breus períodes d'una forta demanda de treball. Indubtablement, els grangers en limitaven les sotragades mitjançant el manteniment amb caràcter permanent d'una certa reserva d'ocupació que els garantia un marge de seguretat. Però les grans puntes estacionals —particularment les dels segadors— tenien tanta amplitud que implicaven la mobilització a gran escala d'una mà d'obra suplementària de treballadors temporals que durant la resta del temps tenien altres ocupacions. La qüestió que es planteja és saber si aquestes grans fluctuacions es vinculaven a les variacions curtes de l'ocupació industrial i en quina mesura ho feien.

2. Els resultats d'aquesta part es presenten en dos articles de J. P. BOMPARO, T. MAGNAC, G. POSTEL-VINAY, *Emploi, mobilité et chômage en France au XIXe siècle*, «Annales ESC» (gener-febrer de 1990), i a *Migrations saisonnières de main d'oeuvre. Les cas de la France en 1860*, «Annales d'Économie et de Statistique», 19 (juliol-setembre de 1990).

L'estadística industrial del 1860 aporta una resposta força clara a aquesta qüestió. En aquesta data, el qüestionari tramès a cada establiment demanava, de fet, informacions sobre l'existència i la durada de les interrupcions de l'activitat eventual i cercava saber si la mà d'obra restava aleshores desocupada o si anava a d'altres ocupacions. La majoria d'aquests qüestionaris ha estat destruïda, però resulta evident que només eren possibles tres solucions. Quan un establiment interrompia (o alentia de manera molt forta) la seva producció durant algunes setmanes o mesos, el personal podia anar a cercar treball en altres establiments. Però sembla que rarament es va donar aquest cas. En aquesta mesura un tancament momentani tant podia provocar la desocupació com, al contrari, ser el resultat de mobilitats intersectorials. Aquesta darrera solució sembla la més versemblant, ja que la majoria de les interrupcions d'activitats es produïen durant l'estiu, la qual cosa ens faria pensar que l'organització industrial havia d'adaptar-se a la punta estacional de demanda d'ocupació vinculada a les grans labors agrícoles. Ens limitarem, doncs, d'una manera més particular a l'estudi d'aquest període de l'any.

GRÀFIC I. *La desocupació a la indústria durant 1860 (percentatges mensuals)*

1. Mercats locals

Nivells salarials i concurrència entre l'agricultura i la indústria

El nivell dels salaris per sector facilita una primera indicació (taula 1) amb vista a saber si els establiments que tancaven o alentien de manera forta la seva activitat a l'estiu³ eren testimonis de com els obrers els abandonaven per participar en les grans labors agrícoles.

3. Al juliol i/o a l'agost.

TAULA 1. *Salaris-jornalers en la indústria i l'agricultura (en francs francesos). 1860-1862*

	<i>homes</i>	<i>dones</i>
indústria (excloent-ne París)	2,31	1,14
indústria amb París	2,73	1,29
agricultura a l'estació baixa	1,91	1,17
agricultura a l'estiu	2,84	1,77

A fi de mostrar que la diferència de salari entre els dos grans sectors de l'economia s'invertia brutalment durant l'estiu n'hi ha prou amb aquestes mitjanes nacionals. Però, en canvi, no ens han de fer pensar que les diferències en les remuneracions entre les regions eren menors; al contrari, eren considerables: el sou mitjà departamental més feble era tres vegades menor que el més elevat. Això ens indica fins a quin punt el país distava de constituir un mercat integrat amb salaris relativament homogenis. Així mateix, en un primer moment, considerarem que les mobilitats quedaven confinades a l'interior d'àrees força limitades. En aquesta hipòtesi, si els treballadors abandonen voluntàriament la indústria per l'agricultura, es pot admetre que els ingressos que buscaven eren el sou agrícola d'estiu que es practicava a les rodalies. I, de fet, en un lloc determinat, la majoria dels obrers que abandonaven el seu establiment durant l'estiu guanyaven uns salaris inferiors als que oferien per les granges de les rodalies en aquest període de l'any (taula 2).

TAULA 2. *Establiments que practiquen la desocupació estival i nivells de salaris (1860)*

	<i>Salaris industrials comparats amb els salaris agrícoles d'estiu</i>			
	<i>salaris masculins</i>		<i>salaris femenins</i>	
	<i>superiors</i>	<i>inferiors</i>	<i>superiors</i>	<i>inferiors</i>
nombre d'assalariats:	424 271	669 615	47 874	473 898
nombres d'assalariats ocupats en establiments tancats durant l'estiu	120897	308765	10 462	215 845
percentatge (%)	28%	46%	22%	49%

Per analitzar aquest fenomen farem servir aquí tres estadístiques nacionals que gairebé són contemporànies. L'estadística industrial del 1860 n'és la font principal. Els seus resultats inicials havien estat recollits per establiments. Després d'agrupar-los, la publicació només ha retingut com a unitat d'observació el conjunt constituït per l'establiment o pels establiments d'un mateix subram que hi ha a cada districte.⁴ Tot i la pèrdua d'informació que en deriva, la

4. Les subbranques es defineixen a un nivell molt desagregat: se'n compten més de 800.

font és molt rica. Per a cada unitat d'observació estableix sobretot un conjunt de variables econòmiques: el valor de la producció dels consums intermedis i del capital, el nombre dels assalariats (homes, dones i nens) i les seves taxes de salaris respectius, així com els períodes de «desocupació» (això és, els períodes durant els quals s'interromp la producció). Coneixent el nombre dels establiments de cada subram es poden establir els valors mitjans d'aquestes mateixes variables a escala dels establiments. Les informacions sobre els fluxos estacionals i els salaris agrícoles són manlevades de les estadístiques agrícoles del 1852 (dades per districtes) i del 1862 (dades per departaments). Les relacions entre efectius agrícoles i els industrials, en canvi, es dedueixen del cens de la població del 1866. Malgrat els seus límits, aquesta darrera font permet establir —si més no, aproximativament— la distribució local de la població activa per sectors, alhora que distingeix la indústria, l'agricultura i els serveis, però també un important sector residual (persones declarades sense ocupació, sense professió coneguda, etc.).

Hem suposat això:

—els nivells de salaris industrials i agrícoles, així com determinades variables que caracteritzen la situació econòmica de cada departament (importància respectiva de la població agrícola i de la població industrial dins la població activa, taxes d'urbanització, productivitat del treball agrícola), afectaven els mercats locals de treball;

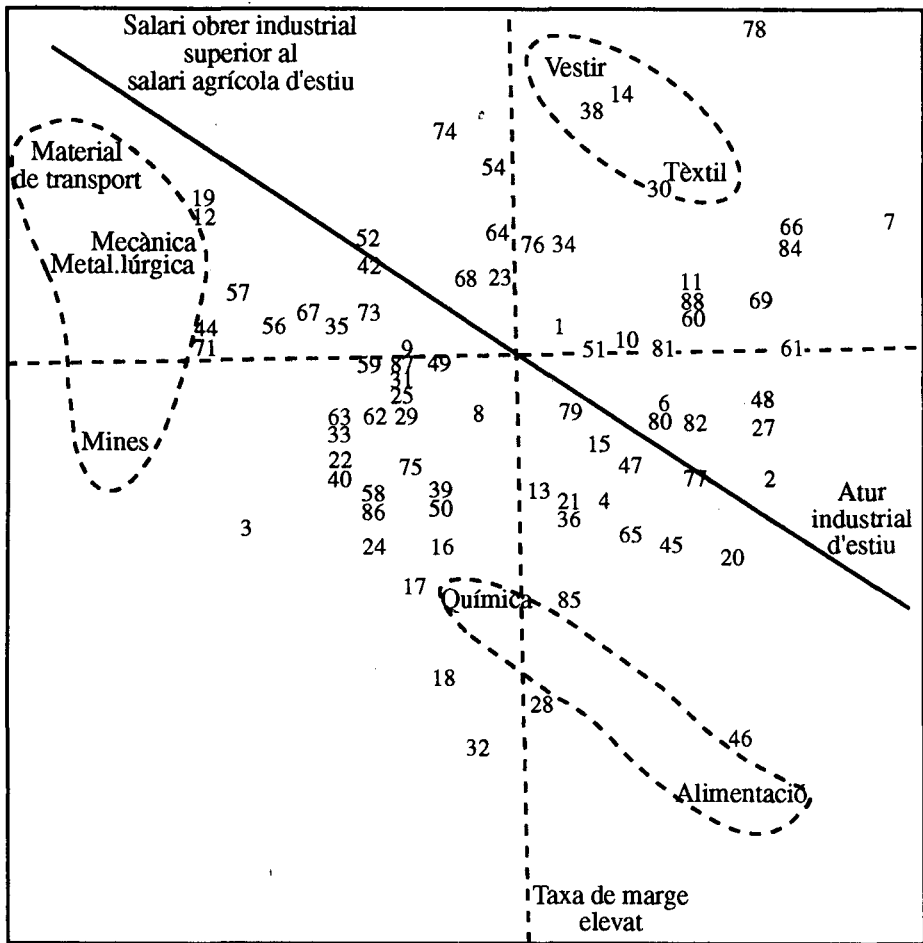
—els establiments estaven més o menys en condicions de reaccionar davant les partides voluntàries dels treballadors durant l'estiu en funció de la seva situació econòmica (taxes de valor afegit, de marge, intensitat capitalista, productivitat del treball, nombre de treballadors, proporció de l'ocupació masculina i de la femenina).

El fet de posar en relació aquest conjunt de variables per a una anàlisi de dades condueix a dues conclusions cabdals. D'entrada, es constata que els establiments industrials eren esparpillats per tot el territori, qualssevol que fossin les condicions locals de salari i d'ocupació. D'altra banda, en un lloc donat, els salaris industrials i els agrícoles estaven correlacionats entre ells. Encara que aquesta relació hagués estat particularment forta pel que fa a la mà d'obra femenina, els assalariats industrials masculins també eren sensibles al nivell dels salaris agrícoles, que localment eren la principal referència. Però variaven igualment en funció de les condicions econòmiques particulars dels diversos rams industrials. Aquesta situació feia que la concurrència entre els dos sectors a l'estiu fos particularment intensa, ja que aleshores, per regla general, els salaris agrícoles esdevenien superiors als que pagaven els establiments industrials. La concurrència assolía la màxima intensitat en relació amb la mà d'obra femenina, però afectava també els salaris masculins, si més no en determinats rams essencials de la indústria (en particular, el ram del tèxtil).

Hauríem d'analitzar en quina mesura les interrupcions temporals d'activitat als establiments, aleshores, es traduïen a través d'un acomiadament o més aviat es devien a migracions voluntàries. Per tal d'abordar aquest punt hem emprat una anàlisi en component principal que posa en relació les variables precedentment definides, així com algunes altres que permeten precisar els comportaments salarials. ¿El tancament d'un establiment durant l'estiu anava lligat a la marxa voluntària de la mà d'obra? En aquest cas, els assalariats haurien deixat la

seva ocupació per dedicar-se a l'agricultura si esperaven tenir un guany superior durant el temps de les grans labors. La diferència entre el salari d'un establiment⁵ i l'agrícola del departament durant l'estiu pot servir aquí d'indicador. Encara més, a partir de la separació entre el salari que guanyava un obrer i el que podia esperar obtenir en la indústria després d'haver efectuat les labors agrícoles (salari mitjà de les indústries que treballen a la tardor dins el departament) s'avaluarà el cost o l'avantatge que representava la mobilitat estiuenca. Del costat de la demanda, com que es pot suposar que les indústries reaccionen de manera diferent a les amenaces de la partença estacional de la mà d'obra segons la seva pròpia situació econòmica, conservarem les mateixes variables que hem emprat precedentment.

GRÀFIC II

5. Es tracta, més en concret, del salari de les empreses d'una mateixa sub branca, en un mateix districte.

El gràfic II presenta la projecció de les variables sobre el pla dels dos primers eixos factorials (expliquen, respectivament, el 21% i el 18% de la variació total). Tendeix a confirmar les hipòtesis avançades fins ara. El primer eix condueix efectivament a oposar dos grups d'establiments: aquells establiments que interrompen l'activitat durant el període de les grans labors agrícoles i aquells que ofereixen millors salaris que no les granges de les rodalies durant l'estiu. D'altra banda, es constata que els establiments que paguen millor que la mitjana de les indústries de la seva regió s'agrupen a la part superior esquerra del gràfic. Els nivells de remuneració superiors als practicants tant a l'interior com a l'exterior de la indústria bloquejaven, per tant, les mobilitats temporals, que es multiplicaven en el cas contrari. Tot passa com si els establiments que practicaven els salaris baixos no aconseguissin retenir la mà d'obra. D'altra banda, aquestes característiques són vàlides per al conjunt del territori (la majoria dels departaments es distribueixen ocupant el centre del gràfic). Cal assenyalar, en particular, que les mobilitats estiuenques no es van alentar gens en les regions urbanitzades. Fins i tot tampoc no són una excepció en aquelles zones on l'ocupació es concentrava en ciutats importants.

El segon eix factorial distribueix els establiments segons els salaris i els beneficis. Així doncs, es pot caracteritzar la situació i els resultats econòmics de les empreses tot sabent de quina manera s'inscriuen en els circuits de les mobilitats sectorials de la mà d'obra. Les indústries pesants globalment van ser poc afectades per l'atur estiuenc, contràriament al sector tèxtil i a la confecció, on els baixos salaris que es pagaven tant als homes com a les dones feien atractives les mobilitats estacionals cap a l'agricultura. Les indústries alimentàries van ser una altra reserva de mà d'obra, encara que la seva situació econòmica hagués estat molt diferent. Els consums intermedis tenen un gran lloc en les indústries tèxtils, però en aquest cas els establiments podien interrompre fàcilment les comandes de primeres matèries i tancar durant un cert temps. Per afegitó, aquestes indústries disposaven d'un feble capital *per capita*. En canvi, les indústries alimentàries havien de valorar un capital considerable. En aquest cas, tanmateix, una forta productivitat del treball i els febles costos salarials garantien taxes de benefici favorables.

Globalment, segons les dades publicades de l'estadística del 1860, els establiments que deixaven marxar els seus assalariats durant l'estiu empleaven prop d'un terç de la mà d'obra industrial. Un model d'aquestes migracions suggereix que una taxa de partida d'aquest tipus és una mica exagerada. Però com que les partides més massives afectaven determinats rams industrials que el cens cobria malament, tanmateix, es tracta de fet d'un ordre de magnitud raonable. Ara bé, és evident que unes migracions tan considerables no podien deixar de tenir conseqüències importants en el funcionament dels dos grans sectors de l'economia.

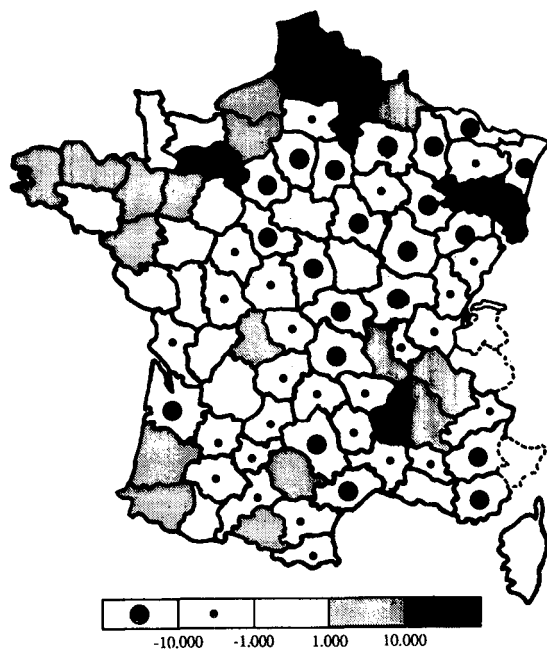
La disponibilitat de la mà d'obra que provenia de la indústria tenia també un impacte directe sobre les especialitzacions agrícoles. Sobretot s'ha d'assenyalar el vincle molt fort que hi ha entre la presència estiuenca de treballadors procedents de la indústria i el nivell de les produccions cerealícoles en una regió determinada. Però les conseqüències per a la indústria no eren menors. Un establiment que mirés d'introduir noves tècniques havia de suportar alhora el cost de les inversions i l'augment salarial, al qual calia consentir per retenir la mà

d'obra durant tot l'any. Sobretot era així en el cas de les inversions consagrades a subsistir l'energia hidràulica pel vapor —i aquesta és potser una de les raons que explicarien per què l'aigua ha restat la font d'energia cabdal durant tot aquest període. A més a més, l'oposició palesa entre les empreses que aplicaven alts salaris per conservar la mà d'obra durant l'estiu i aquelles que obtenien els millors resultats mostra que l'estratègia de les primeres no era favorable als seus beneficis.

2. Les àrees de mobilitat

Tot i que les migracions estacionals s'haguessin organitzat a l'interior d'espais relativament restringits, també es podien estendre a àrees més àmplies. La mà d'obra industrial estava molt desigualment repartida en el conjunt del país. Aquest era, *a fortiori*, el cas dels obrers que treballaven en empreses que tancaven durant l'estiu. Inversament, la demanda de treball a les granges va ser extremament difosa. En canvi, allà on el nombre d'obers industrials momentàniament no llogats era més que suficient per a les necessitats de l'agricultura local, feia que els obrers tendissin a allargar les migracions temporals i a reunir-se en les regions que tenien manca de braços de treball durant les grans labors agrícoles (pla 1).

PLA 1. Atur industrial durant l'estiu i demanda d'ocupació agrícola per departaments

Milers d'«aturats» industrials durant els mesos de juliol i d'agost a partir de les demandes d'«ocupació» agrícola.

D'altra banda, a les zones en què la força de treball vinguda de la indústria superava la demanda agrícola, els sous pagats pels explotadors eren deprimits, mentre que, en el cas contrari, assolien els nivells més elevats. En el moment de les puntes de treball a l'agricultura es constaten d'aquesta manera les següents relacions:

salari agrícola masculí = $a * (\text{demanda de jornalers agrícoles} - \text{nombre d'aturats de la indústria}) + b$

i
salari agrícola masculí/femení = $a * (\text{demanda de jornalers agrícoles} - \text{nombre d'aturats de la indústria}) - (\text{demanda de jornalers agrícoles} - \text{nombre de dones en atur a la indústria}) + b$

Aquestes diferències de salari interregionals van contribuir aleshores a estendre les mobilitats, les quals es perllongaven de fet a àrees més àmplies en funció dels desequilibris existents localment entre el nombre de treballadors industrials desocupats durant el mes de juliol o el mes d'agost i la demanda de treball agrícola. En aquesta mesura van contribuir a una determinada integració dels mercats de treball. Tanmateix, per molt massives que fossin aquestes migracions, no van conduir a situacions d'equilibri en l'espai ni tampoc van bastar per reduir les diferències salarials. I durant l'estiu, en un context de tensió relativa sobre l'ocupació, podia continuar havent-hi localment bosses d'atur.

Una estructura de l'ocupació com aquesta era antiga i molt àmpliament estesa a Europa. Tanmateix, no era general. Segons R. Allen, per exemple, aquestes migracions intersectorials no es donaven als Midlands meridionals durant el segle XVIII ni durant el començament del segle XIX, mentre que, al contrari, la subocupació rural era molt important.⁶ A França, en canvi, els fluxos de mà d'obra d'un sector cap a l'altre de l'economia estaven encara molt desenvolupats a l'entorn del 1860. Fins i tot semblen que van assolir aleshores el punt culminant abans d'esborrar-se ràpidament durant les dècades següents.

3. Les evolucions durant el segon terç del segle

a) *Del costat agrícola*

El segon terç del segle assenyala sens dubte un paroxisme. Certament, ja aleshores té lloc un lent lliscament en determinades regions cap a ocupacions agrícoles més regulars. Allà on la ramaderia pren importància s'observa d'aquesta manera un augment de la proporció de «criats» que eren llogats durant l'any. En un cas com aquest, l'absència relativa de puntes d'activitat estacional es va traduir, en conseqüència, adoptant la forma de contractes de treball. Però, alhora, allà on progressa el conreu dels cereals s'amplifica la irregularitat de les

6. R. ALLEN, *Enclosure and the Yeoman*, en procés de publicació (Cambridge University), i J. THIRSK (comp.), *The Agrarian History of England and Wales*, VI (Cambridge University Press, 1989), ps. 678-681.

necessitats de treball i es tradueix en particular en una tensió més gran sobre els sous durant les grans labors. La tendència és progressiva i difícilment mesurable. La diferència entre temporada alta i temporada baixa sembla enturar-se lentament després del final del segle XVIII. Però, certament, es va aprofundir durant el segon terç del segle XIX, tot i que la seva evolució anterior es pot seguir només de manera imperfecta.⁷ Tanmateix, el procés que resulta difícil de seguir a temps llarg es pot analitzar millor en l'espai. D'aquesta manera, es constata que el 1852 la diferència de salari entre temporada alta i temporada baixa és tan més important en un departament determinat com més desenvolupada és la seva producció cerealícola.

Durant els deu anys que segueixen, la separació s'obre encara més. El salari d'estiu que, el 1852, excedia amb un 40% el salari d'hivern, el supera aleshores en més d'un 50%.⁸ I, novament la tensió sobre els salaris estiuençs és localment tant més neta com més acusada és l'orientació cerealera. Tanmateix, les dades més precises d'aquesta data mostren que aquest enllaç només val per a la mà d'obra masculina.⁹ Tot passa com si el fort creixement de la producció cerealera durant el mig segle que fa de la França d'aquella època el primer productor mundial de blat¹⁰ hagués tingut com a contrapartida nivells de salaris molt estacionalitzats. Ara bé, a poc a poc, aquesta tensió sobre els salaris dels jornalers es reflecteix en les altres ocupacions agrícoles¹¹ i fins i tot en els altres sectors d'activitat.

7. En assenyalar els defectes de l'estadística administrativa que, per a les diverses estacions, no proporciona els sous efectius, sinó apreciacions mitjanes, Y. CREBOW fa notar en aquestes fonts les variacions interanuals dels salaris agrícoles que són una mica menors al començament del segle XIX del que ho eren cap al 1860: l'endemà de la Revolució el salari d'estiu generalment representa entre un terç i la meitat més sobre el salari d'hivern (Y. CREBOW, *Salaires et salaires agricoles en France des débuts de la Révolution aux approches du XXe siècle*, tesi de la Universitat de París, 1 [1986], ps. 644 i 647).

8. Segons el cens del 1852, el sou del jornalera agrícola durant les grans labors és d'una mitjana igual a 1,417 del salari durant la temporada baixa. El 1862, amb un territori constant, la proporció és de l'151 per als homes i de l'1,53 per a les dones:

	salari agrícola del 1862 / salari agrícola del 1852	
	temporada baixa	temporada alta
homes	1,31	1,40
dones	1,29	1,40

9. La puja del salari d'estiu entre el 1852 i el 1862 va lligada a la part que ocupen els cereals en la producció agrícola final (x), tan sols per a la mà d'obra masculina [$y=0,666x + 1,18$ T= 3,6 per 83 graus de llibertat].

10. En territori constant, tot agafant com a base 100, als anys 1816-1820 el tonatge mitjà dels cereals produïts a França assoleix el valor 148 entorn del 1840 (mitjana feta entre el 1840 i el 1841), i 168 entorn del 1860 (mitjana feta entre el 1858 i el 1862), és a dir, durant aquests quatre decennis hi ha una taxa anual de l'1,3%. Pel que fa al repartiment de la producció mundial de blat, *vid.* J. HEFFER, *Le port de New-York i el comerce extérior américain. 1860-1900* (París, Publications de la Sorbonne, 1986), p. 187.

11. Y. CREBOW, *op. cit.*, p. 646.

b) *Del costat industrial*

La concurrència entre sectors és aleshores més viva en la mesura que la indústria té una implantació difusa en l'espai. Segons el cens industrial del 1840, els establiments situats en ajuntaments amb menys de 2.000 habitants haurien llogat prop d'un 45% de la mà d'obra. La gran incompletesa de la font no permet tenir-la com una primera aproximació. Però l'ordre de magnitud és evidentment força realista. L'estadística ignora, en efecte, una part de la indústria urbana —en particular, la de la capital. Inversament, subestima la població obrera que treballa a les ciutats, ja que, en referir-se a la «gran indústria», menysté els efectius, sens dubte encara més nombrosos, que ocupaven aleshores les manufactures rurals.¹²

Ara bé, a mitjan segle els salaris agrícoles van augmentar clarament. En general, experimenten una alça durant l'estiu que és dues vegades més ràpida que la dels salaris industrials¹³ i, en aquell moment, la indústria en el medi rural va estar transida de tensions particulars. Les empreses establertes al camp es caracteritzaven per un elevat capital fix, el qual depenia, entre altres coses, dels costosos equipaments vinculats a l'energia hidràulica. Segons el primer cens de la indústria, el capital *per capita* era dues vegades menys elevat a la ciutat que no era al camp.¹⁴ Però aquestes mitjanes recobreixen situacions molt contrastades que oposen els establiments amb fort capital *per capita* i que apliquen els salaris millors i aquells la intensitat capitalista dels quals era força menor, que pagaven a la mà d'obra que contractaven menys que no pas als obrers agrícoles de les rodalies.

12. El cens industrial del 1849 permet de repartir l'ocupació entre municipis rurals i urbans. Es pot completar mitjançant l'adjunció dels efectius parisencs, però ignorem en quina mesura menysté la població industrial que treballa als pobles.

<i>efectius de l'enquesta</i>	<i>obrers</i>	<i>%</i>	<i>obreres</i>	<i>%</i>
1: rurals	333.427	43,8	125.236	45,2
2: urbans	427.421	56,2	151.760	54,8
3: total de l'enquesta (1+2)	760.848	100	276.996	100
efectius rectificats				
1: rurals	333.427	35	125.236	32
2': 2+París	-631.000	65	-264.000	68
3': 3+París	-965.000	100	-389.000	100

Fonts: Cens del 1840; cens de París de 1847-48

13. Segons els censos industrials de l'Estadística General de França, considerant el territori constant, la taxa de creixement anual seria de prop de 1,15%.

14. El primer cens industrial mostrà l'impost pagat («patent») per a cada establiment i la base sobre la qual s'havia establert aquest impost («valor locatiu»). Aquesta segona dada es pot considerar com una aproximació raonable al capital. Si s'admet que el capital era proper a 20 vegades el valor locatiu, el capital mitjà *per capita* era, respectivament, de 467 i de 1.070 francs francesos per als establiments urbans i rurals.

TAULA 3. *Capital i salaris de les indústries rurals*

	<i>Capital assalariat dels establiments els salaris dels quals són</i>	
	<i>> salaris agrícoles</i>	<i>< salaris agrícoles</i>
tots els establiments	1162ffr	843ffr
tèxtil	516ffr	214ffr

En el cas del tèxtil, de bon tros l'activitat industrial més estesa al camp, es constata d'aquesta manera que el salari s'elevava més per sobre del salari agrícola local com més important era el capital.¹⁵ Aquesta situació va tenir si més no dues conseqüències. Malgrat la seva grandíssima dispersió, els salaris industrials al camp eren sovint més elevats que a ciutat.

TAULA 4. *Salari industrial masculí a ciutat i al camp (circa 1840)*

	<i>obrers</i>	<i>obrers d'establiments situats a les ciutats de</i>			
		<i>rurals</i>	<i>2.000 < 5.000</i>	<i>de 5.000 a 200.000</i>	<i>de 200.000 a 500.000 > 500.000</i>
salari mitjà	1,80ffr	2,17ffr	1,74ffr	2,20ffr	2,09ffr
coef. de variació	2,45	2,74	2,94	2,63	4,32
efectius* 1000	333	68	123	93	144

Font: Cens industrial (excloent-ne París).

D'altra banda, en aquest context les indústries rurals es trobaven confrontades a una elecció. Aquelles que buscaven una valoració contínua de les seves inversions i, per tant, havien de mantenir la mà d'obra fora de l'atracció dels salaris agrícoles, havien d'afrontar costos elevats. Però les indústries que s'atenien als salaris corrents propers als salaris agrícoles de la temporada baixa, o fins i tot inferiors, encara que agafessin els empleats durant determinats períodes de l'any, corrien un risc més greu. En general, els empresaris que aplicaven una política de salari baix i acceptaven una activitat discontinua, de fet van mantenir una intensitat capitalista particularment feble, i és palès que una estratègia com aquesta podia en poc espai de temps generar dificultats. Dificultats que són ben perceptibles el 1860. En aquesta data, el segon cens industrial permet d'establir els ingressos dels establiments i, per tant, observar aquells que es troben en dèficit (6,5% sobre el total). Ara bé, aquests darrers es caracteritzen per la seva intensitat capitalista anormalment feble.¹⁶ Encara que les informacions

15. Sigui y la relació entre el salari mitjà d'un establiment i el salari agrícola de l'entorn, i x el capital *per capita* de l'establiment. S'hi constata que y està fortament vinculat a x ; al sector tèxtil rural, per exemple, quan x creix un 1%, y creix un 0,1%.

16. Si, per cada establiment (o grup d'establiments), R és la relació entre el capital *per capita* en l'establiment i el valor mitjà de la relació capital *per capita*, la distribució dels establiments segons els seus ingressos s'estableix d'aquesta manera (percentatges acumulats):

	<i>totes les indústries</i>		<i>tèxtil</i>		<i>mines, metal·lúrgia</i>	
	<i>ingressos > 0</i>	<i>ingressos < 0</i>	<i>ingressos > 0</i>	<i>ingressos < 0</i>	<i>ingressos > 0</i>	<i>ingressos < 0</i>
<0,5	11,9	35,8	23,4	60,6	14,3	33,6

del primer cens siguin més incertes condueixen a la mateixa constatació i mostren com els establiments que es troben en dificultats són al camp particularment nombrosos (prop del 60%). En contribuir a congelar o com a mínim a frenar la inversió, les característiques de l'ocupació semblen haver preparat una progressiva marginalització dels sectors d'activitat que durant força temps havien estat molt importants.

II. La divergència dels mercats de treball

La interpretació dels circuits de l'ocupació recula durant el darrer terç del segle. La llarga crisi que afecta alhora la indústria i l'agricultura, així com les reestructuracions que van seguir-la modifiquen profundament la situació antiga tot desconnectant els diversos mercats de treball. Quan hi ha les grans labors, l'agricultura ja no paga sous superiors als de la indústria. Tot passa com si els explotadors haguessin deixat de poder sostenir aquesta concurrència i les migracions estacionals van tenir una reculada molt clara. Aleshores apareix una nova situació latent en l'agricultura com per un ràpid desenvolupament dels mercats interiors del treball en la indústria.

1. El nou repartiment industrial

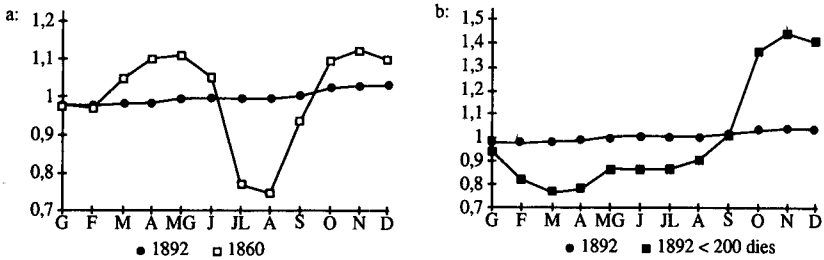
Les transformacions són particularment sensibles en la indústria, ja que la imbricació amb el treball agrícola, que era encara molt forta al voltant del 1860, una generació després sembla gairebé haver desaparegut. Segons els resultats generals d'un cens elaborat del 1891 al 1893 per l'*Office du Travail*, al final del segle gairebé haurien cessat les mobilitats intersectorials curtes. Aleshores es va allargar la durada anual del treball, fins al punt d'acostar-se als tres-cents dies,¹⁷ i el nombre dels obrers ocupats en la indústria ja tan sols varià d'acord amb les estacions dins d'una estreta forquilla situada a banda i banda de la mitjana.

Sota el Segon Imperi l'amplitud entre l'efectiu mensual màxim i l'efectiu mensual mínim era d'un ordre de magnitud totalment diferent. Certament, cal tenir en compte la imprecisió dels conceptes i de les mesures, però es pot adme-

0,5<<1	27,4	55,6	45,8	75,6	32,9	54,4
1<<1,5	40,4	67,2	61,2	85,0	48,5	65,6
>1,5	100	100	100	100	100	100

17. El cens de l'*Office du Travail* (Ministeri de Comerç, de la Indústria, de Correus i de Telègrafs, *Office du Travail. Salaires et durée du travail dans l'industrie française* [Paris, Imprimerie Nationale, 1893-1897], en 4 volums i un àlbum gràfic) dona dues indicacions complementàries sobre la durada anual del treball. L'una és directa i global, ja que prové de les respostes fetes a la pregunta plantejada en relació amb el nombre de dies de funcionament de cada establiment (303 dies de mitjana). L'altra, més propera a les realitats individuals en la mesura que dona raó de les absències de cadascú, es dedueix de la relació entre el salari anual i el salari jornal·ler. Aquesta durada implícita varia segons les categories dels obrers, la dimensió dels establiments, etc. De mitjana dona 293 dies per als homes i 285 per a les dones.

tre que entorn del 1860 un mínim de 500.000, i de manera més versemblant, 800.000 actius industrials participaven durant l'estiu en els treballs agrícoles respecte als prop de 100.000 que ho feien una generació després. Així doncs, el volum del seu treball representava gairebé la desena part de l'efectiu pels actius agrícoles sota el Segon Imperi, mentre que representava tan sols un 20% al final de segle.¹⁸

GRÀFIC III¹⁹

Variacions dels efectius industrials en el decurs dels anys.
Resultats comparats dels censos del 1860 i el de 1891-1893.

Presos així, els resultats del cens de l'*Office du Travail* suggereixen en conseqüència canvis molt brutals. En realitat, amb trenta anys d'interval, les dues situacions no s'oposen d'una manera tan marcada. D'entrada, perquè es tracta de mitjanes. Cap al final del segle XIX en alguns rams encara es troben establiments en què el nombre dels dies de funcionament és inferior a 250, fins i tot a 150 dies l'any (gràfic b). Encara que només es tracti d'una petita minoria, la seva concentració espacial manté en alguns departaments francesos la tradició de les mobilitats anteriors.²⁰ D'altra banda, si la meitat dels establiments representats en el cens declaren un efectiu ocupat del tot estable, les altres indiquen que el nombre dels seus obrers fluctua al llarg de l'any. En aquest cas, la mà d'obra que posseeixen passa per un màxim i per un mínim que no se separen clarament de la mitjana (+9% i -10%, respectivament), però aquestes variacions curtes imposen, tot i així, que es recorri a un personal temporal perifèric, la

18. O. MARCHAND i Cl. THÉLOT, *Le travail en France depuis 200 ans* (París 1991).

19. Vid. G. POSTEL-VINAY, dins G. GARRIER i R. HUBSCHER (ed.), *Entre Faucilles et mar-teaux* (París, PUL, Ed. de la Maison des Sciences de l'Home, 1988). El 1892 els efectius presos en consideració són els dels establiments, atès que no disposem de cap informació dels obrers externs.

20. Aquest és el cas, en particular, dels departaments en què les indústries agro-alimentàries tenen un pes important. El de l'Aisne forneix un exemple extrem, ja que el nombre de dies de funcionament dels establiments censats per l'*Office du Travail* dona 251 dies.

rotació del qual és ràpida.²¹ Al final dels càlculs, que són encara fràgils i que sens dubte accentuen excessivament l'amplitud del fenomen, l'*Office du Travail* arriba a estimar que «hi pot haver prop de 115 obrers per a 100 llocs dels quals potser 75 [...] són estables i els altres inestables; els obrers estables feien, de mitjana, 295 jornades l'any, mentre que els obrers inestables només es feien, de mitjana, 170».²² Cal afegir, finalment, que un grup força nombrós d'empreses continuava afrontant les variacions de la demanda tot emprant una mà d'obra «exterior», que «treballava a domicili».²³

Així doncs, tota una nebulosa gravita al voltant del nucli central. Però això no treu que, en la indústria, l'ocupació estable i contínua sigui la regla per a la majoria. Fins i tot si calgués considerar l'estimació proposada per l'*Office*, es tractaria aleshores de dos obrers de cada tres (75/115).

2. L'agricultura i els camps

L'agricultura segueix en part una evolució semblant. Se sap que en aquest sector el darrer terç del segle XIX va estar marcat per un relatiu estancament i per penoses reestructuracions. Les dificultats es van fer especialment greus pel que fa a les produccions cerealícoles i allà on una reorientació va ser possible, aquestes produccions experimenten una regressió en profit d'especialitzacions animals. Atès que les operacions de la recollida es mecanitzaren a poc a poc, se'n desprèn una forta baixada de les puntes estacionals de treball i l'exhauriment progressiu de les migracions que s'hi vinculaven.²⁴ L'ocupació industrial que s'allotjava en

21. El cens va ser realitzat a través de sondeig tot tenint en compte la grandària dels establiments i la seva localització. Tots els departaments, efectivament, havien de ésser-hi representats. La taxa de sondatge variava de l'1/886 a l'1/2,57 (establiments amb menys de 10 i amb més de 500 obrers, respectivament). 3.053 establiments van ser censats en la França metropolitana (les companyies de ferrocarrils no hi són compreses) que, extrapolats, representaven 281.025. Entre aquests, 820 (o, extrapolats, 141.956, és a dir, el 50,5%) van declarar que tenien efectius estables durant tot l'any. Els 2.223 restants ocupaven una mitjana de 402.965 persones; però el seu personal oscil·lava entre 436.667 persones (+9%) en el moments més àlgids i un mínim de 361.421 (-10%).

22. *Office du Travail, op. cit.*, T.IV., *Resultats généraux* (París, Imprimerie Nationale, 1877), p. 16.

23. Les empreses amb un personal completament estable durant tot l'any són les que més recorren a obrers externs: només ocupen la tercera part dels efectius, però prop de tres quartes parts dels obrers exteriors:

	<i>efectius de les empreses</i>	<i>exteriors</i>
no extrapolats	511.955	16.717
extrapolats	3.998.708	1.032.907
dt empreses amb efectiu fix durant tot l'any	1.354.837	732.325

Es pot observar que, per raó de les taxes de sondatge aplicades, els resultats extrapolats són encara fràgils.

24. A CHATELAIN, *Les migrants temporaires en France de 1800 à 1914* (Villeneuve-d'Ascq., PUL), t.1, ps. 126-129, 245-46 i *passim*.

els temps morts de l'activitat agrícola es troba així qüestionada. Si, tot i la seva feble productivitat, va mostrar durant molt de temps una resistència sorprenent, tan bon punt les noves condicions de la producció agrícola ja no li van deixar lloc, no va poder sobreviure. Tant l'exhauriment de les migracions estacionals, com la reculada de l'artesanat i de l'antiga indústria rural i també l'estabilització relativa dels llocs de treball industrials al llarg de tot l'any, fan minvar tant els fluxos de mà d'obra interns a l'agricultura com els que hi havia entre l'agricultura i els altres sectors de l'economia. Mancats del complement que significaven els ingressos extraagrícoles, els llocs de treball temporals es fonen. En particular, la caiguda dels efectius de jornalers entre el 1862 i el 1892 va ser tan més forta com curta era la durada del treball que cada any proporcionava l'agricultura. Al contrari, tot i que els sous resten baixos i molt dispersats d'una regió a una altra, la mà d'obra permanent amb prou feines minva. L'ocupació assalariada es replega sobre el seu component més local. Si es consideren el conjunt dels actius, el nombre de llocs de treball permanents fins i tot experimenta una alça. L'activitat agrícola es recompon d'aquesta manera al voltant d'una proporció creixent dels llocs de treball estables.

TAULA 5. *Evolució de la població agrícola activa (efectius en milers)*

	<i>llocs de treball permanents</i>			<i>llocs de treball</i>	
	<i>explotadors</i>	<i>criats</i>	<i>subtotal</i>	<i>temporals</i>	<i>total</i>
1862	3.127	2.045	5.172	1.898	7.070
%	44,2	28,9	73,1	20,3	100
1892	3.581	1.821	5.402	1.195	6.597
%	54,3	27,6	81,9	18,1	100

Durant molt de temps interconnectats, tots dos grans sectors de l'economia arriben a constituir-se d'aquesta manera conjunts disjunts en el si dels quals l'ocupació es regularitza i esdevé més contínua i més estable. Sens dubte, persisteix en els seus confins una massa força nombrosa d'exclusos que, acantonats en l'ocupació temporal i la subocupació, són encara disponibles per a eventuais mobilitats. Però, pel que fa a l'essencial, els fluxos recíprocs de mà d'obra d'un sector a l'altre han cessat. En particular, l'agricultura ja no entrà periòdicament en concurrència amb l'ocupació industrial.

Els salaris han evolucionat en aquest punt en detriment de l'agricultura, que, fins i tot en el moment de les grans labors, tan sols excepcionalment ofereix remuneracions superiors a les de la indústria. En general, no s'acosten al salari guanyat pels peons de les fàbriques de les rodalies. *A fortiori*, en conseqüència, es mantenen gairebé a pertot força inferiors als salaris mitjans que s'hi apliquen. A mitjan segle nou de cada deu obrers i prop de dues de cada tres obreres hi guanyaven si deixaven el lloc de treball per anar a treballar als camps durant l'època de la sega, i una mobilitat com aquesta garantia aleshores una prima apreciable. Durant els anys 1890, per una retribució força inferior, amb

prou feines una de cada tres obreres i un obrer de cada set haurien estat en aquesta situació.²⁵

TAULA 6. *Salaries masculins en l'agricultura i la indústria*

Nivells mitjans i dispersió

	1840-1852	1860-1862	1892
<i>agricultura</i>			
-permanents			
salari anual (Ffr)	180	231	325
Coefficient de variació	44%	36%	42%
-temporals			
salari del jornaler a la temporada			
baixa (Ffr)	1,41	1,85	2,09
coeficient de variació	20%	19%	19%
salari del jornaler a la temporada			
alta (Ffr)	2,00	2,79	2,95
coeficient de variació	1,91%	22%	19%
<i>indústria</i>			
salari jornaler (Ffr)	1,91	2,38	3,82
coeficient de variació	21%	20%	17%

Fonts: Censos agrícoles i industrials. Per a la indústria, els salaris són ponderats. Els resultats difereixen lleugerament dels de la taula 1, ja que tan sols es consideren aquí els departaments presents en les tres dates considerades.

En els dos grans sectors de l'economia les remuneracions divergeixen, mentre que s'encavallen tradicionalment, si més no durant un període de l'any. A l'agricultura els salaris de la mà d'obra permanent, després d'haver-se aproximat a mitjan de segle, es tornen a dispersar. Però aquest component local i poc mòbil de l'ocupació agrícola es caracteritza sobretot per una forta inèrcia salarial. Els salaris mitjans departamentals romanen, generalment, molt baixos i la seva jeraquia es troba gairebé congelada. Al contrari, els salaris industrials, amb una forta alça, prossegueixen el seu progressiu acostament. Els salaris agrícoles departamentals del 1862 i del 1892 estan molt més correlacionats entre ells que no els salaris industrials, els quals, en canvi, s'aïllen i evolucionen cap a una major homogeneïtat. I, contràriament a allò que encara passava a l'entorn del 1840, des d'aleshores ençà les disparitats entre salaris industrials urbans segons la grandària de les ciutats poden ser en gran part explicades per diferències en el lloguer de la mà d'obra en la mesura que aquestes diferències són en general més elevades a les ciutats importants (taula 7).

25. Aquests resultats s'estableixen comparant els salaris agrícoles del 1892 amb els del cens de l'*Office du Travail*.

TAULA 7. *Salaris industrials masculins rurals i urbans (percentatge del salari nacional mitjà)*

	<i>obrers rurals</i>	<i>obrers d'establiments situats a les ciutats de</i>			
		<i><5000</i>	<i>5.000 a 20.000</i>	<i>20.000 a 50.000</i>	<i>>50.000</i>
1840	94,2	113,6	91,5	115,2	109,2
1892	89,9	97,8	99,7	103,3	116,7

Fonts: Enquestes agrícoles, estadística i Delegació de Treball. Resultats excloent-ne París.

En aquestes condicions no és sorprenent veure com canvien fins i tot les categories a l'interior de les quals es pensava el mercat de treball. L'estadística administrativa comença aleshores a aïllar en aquestes classificacions el grup dels aturats,²⁶ que, un cop definit i mesurat, constituirà l'objecte de noves mesures institucionals. És també l'època en què es desenvolupen mercats interiors en nombroses indústries. Des d'aquest punt de vista els ferrocarrils representen un cas típic amb els seus convenis salarials organitzats per afavorir una carrera a l'interior de l'empresa. Amb això, hom se separa a poc a poc d'una situació durant molt de temps majoritària que Villerme havia descrit durant la Monarquia de Juliol. Concloïa de la seva investigació sobre els obrers del tèxtil: «1) que els salaris creixen contínuament fins a l'edat de trenta anys, primer molt de presa, després lentament; 2) que de trenta-cinc a quaranta anys, sempre baixen, però amb una proporció més lenta que la del seu creixement».²⁷ D'aquesta manera, no s'acaben tan sols les mobilitats intersectorials curtes; passa el mateix amb aquelles que s'allargassaven sobre una àmplia part de l'existència. La pràctica antiga que conduïa una part important dels fills d'actius agrícoles a abandonar l'agricultura entorn de 15 o 20 anys per tornar-hi entorn de 35, 40 o 45 anys, tendeix també a atenuar-se en aquesta època (gràfic IV). Contemporània al desenvolupament dels mercats interiors en la indústria, l'evolució sembla coherent. Una carrera dins d'una empresa feia de fet inútils les formes antigues de l'estalvi que s'acumulava abans a ciutat per tal de preparar que es pogués gaudir d'una mena de pensió de jubilació al poble.²⁸

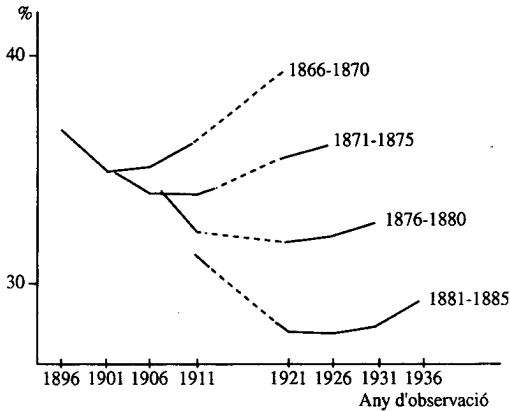
Si aquesta anàlisi és exacta, cal concloure que l'evolució dels mercats de treball a França durant el segle XIX no confirma la imatge tradicional d'una transició progressiva vers una integració més gran. Aquests mercats s'han organitzat segons dues estructures successives i el desplaçament de l'una a l'altra ha de ser definit sobretot com una desintegració. En la primera, els mercats parcialment integrats s'insereixen en un conjunt d'intercanvis sectorials que durant segles havien regulat a la seva manera les fortes fluctuacions de les necessitats de treball en una agricultura omnipresent. L'estacionalitat que els era inherent —sobretot on la cerealicultura era majoritària— havia imposat restriccions tant als

26. R. SALAIS, N. BAVEREZ, B. REYNAUD, *L'invention du chômage* (París, PUF, 1986).

27. Dr. L. R. VULLERMÉ, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie* (París, UGÉ, 1971, reedició), p. 203.

28. H. HATZFELD, *Du paupérisme à la sécurité sociale* (París, A. Collin, 1971), ps. 318-322.

GRÀFIC IV

conreadors com a les activitats industrials, sobretot quan aquestes darreres estaven implantades al camp. L'antiga concurrència, però, que oposava els dos sectors durant l'època de treball, ha esdevingut a la vegada més intensa i més costosa a partir del creixement agrícola del primer terç de segle. Les ruptures que se'n seguiren, el progrés de la urbanització i la transformació dels contractes laborals han menat a mercats de treball molt més fragmentats que no ho havien estat mai. Això no ha de portar-nos a oposar massa fàcilment els trets principals de la nova situació (contractes de treball prenent en compte l'experiència, relacions laborals més estables) a les pràctiques anteriors caracteritzades per una gran flexibilitat. Els historiadors que han estudiat els mercats de treball a Europa als inicis de la industrialització han posat l'accent, en canvi, sobre les estructures i les organitzacions complexes, com ara les corporacions urbanes. Es pot dir que de la tria han privilegiat els grups minoritaris mentre que les condicions per nosaltres estudiades afecten poblacions més nombroses. No és tan sols que el fet d'anàlisi que se'ns proposa passi indègudament sense dir res molts factors institucionals essencials per al funcionament dels mercats de treball tradicionals. Sobre aquest punt subratllem, si més no, que és en el contracte entre grans grangers i segadors a final del segle XVIII —és a dir, quan les relacions entre patrons i empleats presentaven més trets d'un mercat de puges instantànies— que van aparèixer els primers esbossos d'allò que a continuació serien els convenis col·lectius.